

Performa 6 | 2017. szám
kultúratudományi és társadalomfilozófiai folyóirat

Főszerkesztő: Vajda Mihály

Szerkesztőbizottság:

Antal Éva

Fogarasi György

Kicsák Lóránt

Körömi Gabriella

Kukla Krisztián

Kusper Judit

Nemes László

Simon Attila

Szabó Csaba

Széplaky Gerda

Takács Ádám

Válastyán Tamás

Kiadja: Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kara

Felelős kiadó: Dr. Pintér Márta dékán

Kapcsolat: performa@ektf.hu

ISSN 2498-731X

Webmester: Faa Balázs

Kulcsár-Szabó Zoltán

Konvenció és szuperperformatívum Austinnál

A beszédaktus-elmélet talán egyetlen tézise sem hiányolhatja a beszédettek konvenciókra való visszavezethetőségébe vett hitet. De mi is egy konvenció? Vagy, kezelhetőbbé téve a kérdést: miképpen ad hírt magáról, arról, hogy érvényben van, egy konvenció Austin felfogásában? Austin maga nem definiálja ezt a központi kategóriáját (noha az elmaradt definíció legfontosabb összetevői könnyűszerrel felderíthetők,¹ ezekkel sem valósul meg a beszédaktus-elméletre általában oly jellemző terminológiai precizitás), annyi azonban bizonyosnak mondható – és talán ebben rejlik a szabatos meghatározás elmaradásának egyik oka –, hogy a fogalom itt elsősorban viszonyfogalomként értendő, méghozzá egy másik alapterminus, az intenció korrelátumaként. A konvenciók valójában az intenciókat egészítik ki vagy akár helyettesítik, illetve világítják meg és korrigálják. Egy már szintén többször idézett helyen Austin úgy fogalmaz, hogy az konvenciók megsértése esetén „nem hajtottuk végre azt, amit megkíséreltünk”,² tulajdonképpen még akkor sem, ha a szándék (és a szándék jelentése) valamilyen módon explicitté vált, legalábbis a cselekvő számára. A bigámista akarata ellenére sem házasodik kétszer, ha az esküvő szabályrendszere ezt kizárja (márpedig, írja Austin, „a házasságnak *Boole*-algebrája van”!). Mindazonáltal, mint azt a beszédaktus-elmélet filozófiai recepciója számos oldalról felderítette már, a jelentés ilyen értelemben vett háttérbe szorulása nemcsak korrekciót, hanem akár szélsőséges jelentésszóródást vagy -vesztést, sőt egyenesen éppen a beszéd és a cselekvés szétkapcsolódását is implikálhatja. Mivel Austin a konvenciók működésmódját szélsőségesen ceremoniálisként ragadta meg, hiszen hatókörüket nem a mindenkori beszédesemény intenciójára, hanem magára a mondásra vonatkoztatta, majdhogynem kizárólagos jelentőséget tulajdonított az idézéses jellegű ismétlésnek. Miként azt az – amúgy éppen a nyelv használatának parazitikus változataként kizárt – memoriterek idézésének (100) vagy éppen egy vers elszavalásának³ önállósult s bizonyos értelemben önreferens cselekvésértéke tudatosíthatja, az ilyen típusú műveleteket az határozza meg, hogy nem írhatók körül, nem valósíthatók meg más szavakkal. Ez azonban – mint arra Krämer Jack

¹ Vö. James Loxley: *Performativity*. New York, Routledge, 2007. 51–52.

² J. L. Austin, *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások*. Fordította Pléh Csaba. Bp., AKk, 1990. 41. A további hivatkozásokat a magyar fordításra, illetve – szükség esetén – az eredetire (*How to Do Things with Words. The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*. Oxford, Clarendon, 1962.7.) lásd a főszövegben.

³ Vö. Barbara Johnson: Költészet és performatív nyelv. Fordította Ambrus Judit. *Literatura*, 1994/2. 139–155. 142–143.

Goodyra hivatkozva emlékeztet⁴ – olyasfajta mágikus-rituális nyelvi akciókhoz hozza közel őket (és így a konvenciók felidéző, *recitáló* aktualizálását mint olyat), amelyeket mindig kísért a jelentéskiüresítés veszélye, illetve éppen a cselekvési értelem fel- vagy elszabadulásának lehetősége. Vagyis, ismét csak, annak lehetősége, hogy, Austin Euripidész-hivatkozását idézve (36; „Csak nyelvem esküdött, eszem nem volt vele” – *Hippolitosz* 612., Trencsényi-Waldapfel Imre ford.): a nyelv beszél, az ész (a szándék, a cselekvő – vagy akár értelmező – ész) nincs vele.

A mindennapos tapasztalat vagy gyakorlat ezerféle régiója tanúskodhat az ilyesfajta jelentéstörlésről. Példáért nem kell feltétlenül az explicit, nyilvános és – modern körülmények között – gyakorta tömeges, az eskütevő tulajdonnevek észvesztő kakofóniájában eleve valamiféle komikus színezetet nyerő eskütétel erősen formalizált ceremóniáinak majdhogynem motorikus beszédműveleteihez fordulni (‘Én, xy, az xxxx. számú úttörőcsapat tagja, fogadom, hogy...’), sőt még a Hippolitoszéhoz hasonlóan etikailag kielezett öntanúsítások előbbiekkal majdhogynem ellentétes eseteihez sem. Morálisan (látszólag) kisebb súlyú nyelvi akciók egész sora támaszthatja alá beszéd és intenció konfliktusát a ritualizált nyelvhasználatban az Austint is foglalkoztató udvariassági rítusoktól a hétköznapi kommunikáció jellegzetes kínosság elkerülési manővereinek széles spektrumán át a pusztá szórakozottságig, amely – a nagyvárosi élet mindennapos kellemetlenségeiből merítve példát – pl. az utcai kéregetők, adománygyűjtők és hasonlók csapdájába tereli a járókelőket. Stephan Thome *Fliehkräfte* c. regényének egy nehezen felejthető jelenete persze arra figyelmeztet, hogy az ilyen beszédhelyzetek mindig bírnak azzal a performatív, de nem feltétlenül intencionalizálható erővel, hogy mintegy utólag *moralizálódjanak*: a regény filozófiaprofesszor főhősét elsősorban az a dilemma hozza ki a sodrából, hogy – ki ne ismerné az ilyen képtelenül kínos önmarcangolást? – miért őt szúrták ki mint megszólítható egyedet már az úttest túloldaláról a később valóban útjába álló Oxfam-aktivisták, és tulajdonképpen ez a tépelődése vezeti el ahhoz a dühkitöréshez és az egyik aláírásgyűjtő nagy feltűnést keltő, durva megsértéshez, amelyben már az elhangzását követő pillanatban sem ismer magára – és amely az elkerülhetetlen morális önvádba torkollik.⁵ Az ilyen tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy a beszédműveletek ceremonialitása sajátos cselekvési vagy cselekedtető

⁴ Sybille Krämer: *Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt, Suhrkamp, 2001. 143–144.; ill. Was tut Austin, indem er über das Performative spricht? In: Jens Kertscher, Dieter Mersch (szerk.), *Performativität und Praxis*, München, Fink, 2003. 19–33. 24–25.

⁵ L. Stephan Thome: *Fliehkräfte*. Berlin, Suhrkamp, 2012. 29–32.

erővel (még hozzá éppen az ismétlések sorozata révén akkumulálódó erővel⁶) bír, akár még akkor is, amikor szemantikailag nézve teljesen üresnek bizonyul.

Aligha véletlen, hogy Austin az őszinteség kritériumát is feltüntette a sikerültség konvencionális feltételei között, mint ahogyan az sem, hogy – tulajdonképpen módszertani következtetésként – adottnak kellett tételeznie az olyan, totális kontextus („a teljes beszédhelyzetben megjelenő teljes beszédaktus” – 143) elvi elhatárolhatóságát,⁷ amelyet egyebek mellett a teljes körű explicitté tétel (grammatikai és konvencionális) lehetősége tüntet ki. A *Tetten ért szavak* egy meglehetősen érdekes nyelvtörténeti hipotézise (83–85) arra céloz, hogy (bár ez persze éppoly kevésbé bizonyítható, mint annak eshetősége, hogy „eredetileg minden megnyilatkozás káromkodás volt”) az explicit performatív formuláknak (az „Ígérem, hogy... fogok” fordulatnak) később kellett keletkezniük, mint az implicit performatívumoknak („...fogok”), hiszen – lehetne továbbfűzni a gondolatot – az explicitté tétel (amely Searle szerint minden illokúciós erőre kiterjed⁸) bizonyos értelemben felfogható a beszéd olyasfajta, önmagára irányuló *vissza-hajlásaként*, re-flexióként, amely a – legalábbis a sikerült – beszédaktusokat önreferensnek mutatja. Az explikáció és az önreferencialitás a beszédaktus-elméletek leggyakrabban vitatott összefüggései közé tartoznak. Létezik olyan javaslat, amely – Austint továbbgondolva – szükségszerű különbséget feltételez (a jelentés megváltozása nélkül elhagyhatatlan) „explicit” és (elhagyható) „transzparens” performatív igék között.⁹ Joggal lehet érvelni amellett is, hogy Austin explicitiségi feltételei közül nem hiányozhat egy önmaga számára jelenlévő én,¹⁰ Hippolütosz példája bizonyos értelemben ugyanakkor ennek ellenkezőjét is bizonyíthatná.¹¹ A beszédaktusok önreferencialitásának lehetősége Émile Benveniste szerint pedig közismert módon egyenesen a mindenkori performatív megnyilatkozás egyedisége vagy egyszerűsége mellett jelentett bizonyítékot¹² – ami viszont bizonyos kihívást jelenthetne az érvényességi konvenciók és az explicit

⁶ Vö. ehhez Judith Butler: *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. New York, Routledge, 1997. 51.

⁷ Vö. ehhez Jacques Derrida: *Signature Event Context*. In: Uő.: *Limited Inc*. Evanston, Northwestern UP, 1988. 1–23. 14.

⁸ John R. Searle, *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*. Fordította Bárány Tibor. Bp., AKTI-Gondolat, 2009. 84.

⁹ François Recanati, *Meaning and Force. The Pragmatics of Performative Utterances*. Cambridge, Cambridge UP, 1987. 49.

¹⁰ Rodolphe Gasché: „Setzung” and „Übersetzung”. In: Uő.: *The Wild Card of Reading. On Paul de Man*. Cambridge/London, Harvard UP, 1998. 11–47. 13–15.

¹¹ Stanley Cavell: *Counter-Philosophy and the Pawn of Voice*. In: Uő.: *A Pitch of Philosophy. Autobiographical Exercises*. Cambridge/London, Harvard UP, 1994. 53–127. 120.

¹² Émile Benveniste, *Problems in General Linguistics*. Fordította Mary Elizabeth Meek, Coral Gables, Miami UP, 1971. 236. Az ellenérvekhez lásd pl. Shoshana Felman: *The Scandal of the Speaking Body. Don Juan with J. L. Austin, or Seduction in Two Languages*. Fordította Catherine Porter. Stanford, Stanford UP, 2003². 53–54.; Giorgio Agamben: *The Sacrament of Language. An Archeology of the Oath. (Homo Sacer II,3)*. Fordította Adam Kotsko. Stanford, Stanford UP, 2011. 55.

performatívumokat megvalósító igék előhívhatóságának és így ismételtőségének, idézhetőségének elgondolása számára. Ha mindenesetre az önreferencialitás a megnyilatkozás és a cselekvés időbeli egybeesését is magában kell, hogy foglalja, az explicitté tétel legalább oly mértékben tagadja, mint amilyen mértékben felszínre hozza az így értett önreferencialitás lehetőségét. Austin sok figyelmet szentel az olyan performatívumoknak, amelyek – ellentétben pl. az eskütétellel vagy a fogadással – éppenséggel nem hajthatók végre az őket megnevező vagy explicitté tévő ige alkalmazásával: egy német diákpárbajokból vett, szélsőségesen ceremoniális ellenpéldát leszámítva nem lehet valakit a „megsértelek” (I insult you) közléssel megsérteni (52). Ha a konvenciók alkalmazásának egyetlen érvényes (és felidézésének egyetlen érvényes vagy érvénytelen) beszédaktusból sem hiányzó művelete maga is performatív karakterű (márpedig, ha művelet, aligha lehet más), akkor ez szintén bele- vagy visszahajtható kell, hogy legyen a performatív igék azon szisztematikájába, amely a konvenciókat megalapozza. Ennek az – iménti megfontolás alapján metaperformatívumnak nem teljes joggal tekinthető – sajátos performatív műveletnek legkézenfekvőbb módon az *idézés* lehet a konkrét megfelelője (ahogyan maga Austin szerint a megnevezésnek vagy a referálásnak is¹³), amely azonban, mint azt a *Tetten ért szavak* vonatkozó eszmefuttatása is alátámasztja, szintén csak olyan módon tehető explicitté, hogy a szó (a beszédcselekvést explicitté tevő formula) időben nem esik egybe a cselekvéssel, hanem megelőzi azt – ahogyan egy szóbeli idézetet szükségszerűen meg kell előznie az „idézem” formulának (79).

Ez különösen figyelemre méltó lehet abból a szempontból, hogy – mint azt az Austin-szakirodalom már sokrétűen feltárta – az érvényességi konvenciók működésmódja és az explicit performatívumok kategorizálhatósága voltaképpen csakis azon alapulhat, hogy ezek a konvenciók és az igék ismételtők és (fel)idézhetők, ráadásul szükségszerűen oly módon, hogy az idézés intencionális körülményei maguk nem biztosítják az adott beszédhelyzet adekvát mivoltát – példának okáért még az idézés tényét sem teszik explicitté (módfelett nehézkes volna, sőt bizonyos értelemben a kommunikáció összeomlásához vezetne, ha minden egyes megnyilatkozás tartalmazná az „idézem” formulát és az explicit hivatkozást arra, hogy tulajdonképpen mit is idéz). Éppen erre hivatkozva szokás amellet érvelni, hogy Austin elgondolása nemhogy nem zárja ki azokat a teátrális, fikcionális alkalmazásokat, amelyeket a nyelv parazitikus használatként, kilúgozásaként bélyegezett meg, hanem lényegében ezek lehetőségén alapul. Vagyis, amint azt egyébként másutt lényegében maga Austin is elismeri, csak annak tisztázása juttat közelebb ahhoz, hogy mit jelent valamit

¹³ Austin: How to Talk – some simple ways. In: Uő.: *Philosophical Papers*. Oxford, Clarendon, 1970². 134–153. 138.

valóban csinálni, ha feltárulkoznak annak feltételei és módozatai, hogy mit jelent nem pontosan ugyanazt csinálni.¹⁴ „Komoly” viselkedés, pl. „komoly” ígéret csak azért lehetséges, mert létezik szerepjátszás, mert létezik (*vagyis* idézhető) az a cselekvési opció, hogy valaki idéz egy ígéretet, felismerhetően úgy tesz, mint aki ígér – például egy színpadon.¹⁵ Innen nézve belátható, hogy miért nem lehet teljességgel meggyőző elhatárolásokat alkalmazni fiktív (pl. színpadi vagy irodalmi) és valóságos beszédaktusok között a beszédaktus-elmélet szigorúan konvencionalista elgondolásainak keretei között – függetlenül attól, hogy pragmatikus értelemben operatívnek bizonyulnak-e az ilyen meghatározások vagy sem. Az arra tett hivatkozás, hogy az irodalomban a megnyilatkozás eloldódik illokúciós környezetétől és ezért olyan, mintha „láthatatlan idézőjeleket” alkalmazna,¹⁶ a fentiek alapján nyilvánvalóan éppoly kevésbé jelentheti egy megnyugtató elhatárolás alapját, mint az a megfontolás, amely arra emlékeztet, hogy a fikcióban nem a szavak jelentése, hanem a referálás módja változik meg, és ezt nyelven kívüli, nem-szemantikai konvenciókra (léteznek vajon ilyenek?) vezeti vissza.¹⁷ Közvetlenül Austin felől nézve talán még az a nem beszédaktus-elméleti, de a beszédaktus-elméletre is hivatkozó elképzelés is kissé illuzórikusnak bizonyulhat, amely az irodalmi kommunikáció sajátosságát egy eleve adott szituatív kontextus hiányában azonosította, és azt feltételezte, hogy ezt a hiányt maga a szöveg és a befogadó közötti interakció által kitermelt „saját kód” korrigálja.¹⁸

Austinnál, a már tárgyalt okokból következően, egy beszédcselekvés szituatív kontextusa, potenciálisan legalábbis, eleve irodalmi, teátrális vagy fiktív. Eme implicit belátás következményeit Austin ugyanakkor nem (vagy nem teljes körűen) vonta le, aminek nem pusztán abban rejlenek az elsődleges okai, hogy a fikcionalitás „parazitikus” státuszának explicit problematizálásától a legtöbb esetben eltekintett, hanem sokkal inkább abban, hogy számára ez az összefüggés maga más formában jelentkezik. A beszédaktusok keretfeltételeit valójában nem a komoly/komolytalan, reális/fiktív, hanem a sikerült/sikerületlen opposíció határozza meg és ily módon az érvényességi konvenciók mibenlétének definiálása során kevésbé a fikcionalitás, mint általában a sikerületlenség és/vagy érvénytelenség hordozza az igazi kihívást. Ezen a téren Austin maga is ismételten arról tesz, hol nyíltabban, hol kevésbé nyíltan tanúbizonyságot, hogy a beszédaktusok mibenlétének és szerkezetének megértéséhez

¹⁴ Austin: Pretending. In: Uő.: *Philosophical Papers*. 253-271. 271.

¹⁵ Vö. Jonathan Culler: *Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után*. Fordította Módos Magdolna. Bp., Osiris, 197. 167–168.

¹⁶ Richard Ohmann: Speech Acts and the Definition of Literature. *Philosophy and Rhetoric*, 1971/4. 1–19. 13.

¹⁷ Searle: The Logical Status of Fictional Discourse. In: Uő.: *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. 58–75. 64–65. Vö. még *Beszédaktusok*. 95.

¹⁸ Wolfgang Iser: Az irodalom funkciótörténeti szövegmodellje. Fordította Bernáth Csilla. *Helikon*, 1980/1-2. 40–115. 47–48.

abból kell kiindulni, hogy ezek rendre *nem* sikerülnek. Beszédesnek mondható, hogy a konvencionális feltételek vizsgálata a *Tetten ért szavak*ban voltaképpen a „balfogások” különféle eseteinek minuciózus elemzéseként valósul meg, de vissza lehetne utalni a ’mit jelent valamit tenni?’ kérdés megválaszolásának negatív feltételeire vonatkozó fentebb idézett megállapítására vagy magának a mindennapi nyelv fogalmának azon összetevőjére, hogy az (az „ideális” nyelvekkel ellentétben) szükségszerűen magában hordozza a kudarc vagy a meghiusulás, a „breakdown” fenyegetését, sőt akár a „mentségek” vizsgálatának kardinális jelentőségéről nyújtott alábbi magyarázatra is: „a mentségek vizsgálata olyan esetek vizsgálata, ahol valamilyen torzulás vagy hiba fordult elő, s mint az oly gyakran megesik, azt, ami ép (normal), a torz (abnormal) világítja meg”.¹⁹ Mint arra többen is rámutattak már,²⁰ az a sajátosság, hogy, maguknak a harvardi előadásoknak a performativitását tekintve, a *Tetten ért szavak* lényegében egy kudarc, mondhatni egy *balfogás* színrevitele (hiszen azt adja elő, hogy miként bizonyul tarthatatlannak az a kiinduló tézis – a performatív és konstatív nyelv közötti különbségtétel – , amelyet a szerző aztán explicit formában vissza is von), valójában ugyanerről a felismerésről tanúskodik: a performativitás fogalmát a fogalommeghatározás kudarcra adja meg. Vagyis Austin, aki permanensen érvénytelen, érvénytelenné váló vagy az érvényesség küszöbéhez érkező performatívumokról beszél, tulajdonképpen kellő alaposággal előkészítette a terepet az olyan, elsősorban a dekonstrukció beszédaktuselmélettel kapcsolatos kritikai fejtegetéseiben csúcsra járatott érvek számára, amelyek a beszédaktus voltaképpen lényegét éppen a balfogásban azonosították: ahogyan Culler összegez, „nem lehet valami performatívum, ha nem romolhat el”.²¹

Ez persze különösen elgondolkodtató lehet abban a tekintetben, hogy vajon (a hiba, a kudarc – stabilizáló erejét tekintve kétes – lehetőségén túl) miben azonosíthatók azok az autoritások, amelyek egy adott konvenció létrehozását, fenntartását és érvényre juttatását biztosítják. Austin számára a legmértvadbóbb autoritás – maga a nyelv, méghozzá annak

¹⁹ Austin: *The Meaning of a Word*. In: Uő.: *Philosophical Papers*. 50–75. 68.; A mentségek védelme. Fordította Krokovay Zsolt. In: Krokovay (szerk.): *Felelősség*. Bp., L’Harmattan, 2006. 11–35. 15. (A Plea for Excuses. In Uő., *Philosophical Papers*. 175–204. 180.); Pretending. Uo.

²⁰ Vö. pl. Felman: *The Scandal of the Speaking Body*. 42–43.; Krämer: *Sprache, Sprechakt, Kommunikation*. 149–152. Nincs mód itt kitérni arra a fontos és bonyolult kérdésre, hogy vajon az eredeti különbségtétel visszavonása nem jelentett-e valamiféle veszteséget is a beszédaktus-elmélet, sőt akár az egész nyelvfilozófia számára. Számos eltérő ok kínálkozik ennek megfontolására, lásd pl. Benveniste: *Problems in General Linguistics*. 238.; Recanati: *Meaning and Force*. 70–73.; Krämer: *Sprache, Sprechakt, Kommunikation*. 136.; ill. Was tut Austin, indem er über das Performative spricht?; Rüdiger Campe: *Making It Explicit*. In: Manfred Schneider (szerk.): *Die Ordnung des Versprechens. Naturrecht – Institution – Sprechakt*. München, Fink, 2005. 17–39. 34–36.

²¹ Culler: *Dekonstrukció*. 160. Lásd ehhez még Derrida: *Signature Event Context*. 15.; Limited Inc a b c... In: Uő.: *Limited Inc*. 29–110. 90.; Felman: *The Scandal of the Speaking Body*. 55–56.; J. Hillis Miller: *Speech Acts in Literature*. Stanford, Stanford UP, 2002. 36.; John W. P. Phillips: *Passive Performative*. In: Mauro Senatore (szerk.): *Performatives After Deconstruction*. London/New York, Bloomsbury, 2013. 186–203. 193.

„mindennapi” (ordinary) megvalósulása. A „mindennapi nyelv” Austin felfogásában meglehetősen operatív, noha talán természetéből fakadóan szükségszerűen kissé aluldefiniált kategóriája – ezt Derrida és némely követője valóban kicsit félreértette – *nem* a fiktív, teátrális vagy költői nyelvhasználat ellenpontja vagy innenső oldala, hiszen mindenekelőtt a formális vagy formalizálható fogalmi nyelvekkel áll szemben, tulajdonképpen a logikai pozitivizmus autoritását, mindenekelőtt a grammatika logikaivá tételének lehetőségét hivatott aláásni.²² Ez, a mindennapi nyelv az, ami mögé már nem lehet kérdezni, övé a bizonyos értelemben végső érv, hiszen ő dönti el – lényegében grammatikai önkény révén – pl. azt, hogy miért lehet explicit performatívum formájában ígérni, és miért nem lehet ugyanilyen módon megsérteni valakit. Austin ismeretesen még az érzéki tapasztalat filozófiai problémájának tárgyalása során is a mindennapi nyelv tanúságtételét tekintette a leginkább irányadónak és egyben a legkifinomultabbnak is.²³ Persze, mint arra a *Tetten ért szavakban* is utal (124), másutt pedig kifejezetten nyomatékosá teszi, ez voltaképpen inkább az első, mintsem az utolsó érv, hiszen „a mindennapi nyelv *nem* az utolsó szó: elvileg minden ponton kiegészíthető, javítható és túlhaladható. Csak ne felejtjük el, hogy övé *az első szó*” (és, mint az a hozzáfűzött lábjegyzetből is kiderül, ez egyben felejtési imperatívuszt is implikál: a mindennapi nyelv *igazságára* vonatkozó kérdés zárójelbe tételét).²⁴ Austin, aki rendkívül kényes volt a (nem az emelkedettség értelmében vett) választékosságra és egyáltalán a minden tekintetben hibátlan, helyes angol nyelvhasználatra, analitikus vagy pragmatista filozófustól kissé talán meglepő hangsúlyt helyezett az etimológiára, amely rendre perdöntő szerepben lép fel pl. a különböző igei illokúciós modalitások szétszalazásában, hiszen „egyetlen szó sem képes teljesen elfelejtetni, hogy honnan ered”.²⁵ Az etimológia istensége egy helyen egyenesen kissé persze ironikus, hiszen a betűk játékára alapozott, ráadásul eltorzított Milton(-Händel)-idézzel²⁶ élő, mélyen elgondolkodtató és önálló elemzésre is érdemes, mindamellert mégiscsak

²² Vö. pl. Austin: A mentségek védelme. 19-23.; Ifs and Cans. In: Uő.: *Philosophical Papers*. 205–232. 231–232. Derrida kétségeihez a „mindennapi nyelv” fogalmával kapcsolatban lásd Derrida: Signature Event Context. 17.; Miller: *Speech Acts in Literature*. 39-40.; kritikailag ehhez lásd Searle: Reiterating the Differences. *Glyph* 1 (1977). 199–208. 206.; Cavell: Counter-Philosophy and the Pawn of Voice. 62-63.; Loxley: *Performativity*. 87. Az austini fogalomhasználat kontextusaihoz lásd Eckard Rolf, *Der andere Austin. Zur Rekonstruktion/Dekonstruktion performativer Äußerungen*. Bielefeld, Transcript, 2009. 18-20.; Martin Gustaffson: Introduction. In Uő., Richard Sörli (szerk.), *The Philosophy of J. L. Austin*, Oxford, Oxford UP, 2011. 1–30. 13–15.

²³ L. Austin: *Sense and Sensibilia*. Oxford, Oxford UP, 1962, különösen 62–77. Az egész vizsgálódás előfeltevése szerint „mindennapos szavaink a használatukat tekintve sokkal kifinomultabbak és sokkal több megkülönböztetést jeleznek, mint amennyivel a filozófusok tisztában voltak” (Uő.: *Sense and Sensibilia*. 3.)

²⁴ Austin: A mentségek védelme. 19.

²⁵ Austin: A tinta kiöntésének három módja. Fordította Krokovay. In: Krokovay (szerk.): *Felelősség*. 37–49. 46.

²⁶ „But come thou goddess fair and free,/ In Heav'n ycleap'd Euphrosyne” (*L'Allegro*)

himnikus méltatásban részesül a magát itt is módfelett vidámnak mutató gondolkodótól: „that goddess fair and free (fairly fair, frailly free), divinest Etymology”.²⁷

A mindennapi nyelv fogalma mindazonáltal éppen a performatív nyelvhasználat konvencionális működés módjának megragadásában veszíthet az effektivitásából. Sejthető, hogy a mindennapi nyelvnek nemigen lehet igazi szüksége az olyan beszédaktus-elméleti mű- vagy szakszavakra, amelyekkel pl. Austin kitartóan próbálkozik.²⁸ Ennél azonban talán fontosabb, hogy kevés felvilágosítást nyújthat pl. a beszédaktusok explicit önleírásainak működés módjáról, hiszen ezeknek ő volna az egyedüli forrása és éppen emiatt voltaképpen talán nem is kell tudnia a nyelv performativitásáról mint olyanról, továbbá ebből következően nem szolgálhat eszközként az olyan konvenciók érvényességi feltételeinek feltárásához, amelyek lehetősége végső soron belőle magából ered. Az austini konvencionalizmus felett gyakorolt kritika egyik bevett érve pontosan arra céloz, hogy Austin felfogása lényegében nem boldogulhat (egy újabb potenciális *infelicity*) nyelven kívüli vagy legalábbis nyelven kívül meghatározott konvenciók, érvényességi szabályok, felhatalmazások és hasonlók nélkül. Ez persze – még ha időnként maga a beszédaktus-elmélet is úgy vélte, hogy meg kell óvnia a mestert a nyelven kívüli intézmények jelentőségére tett saját utalásainak félreérthető következményeitől²⁹ (valóban számos ilyen található a *Tetten ért szavak* szövegében) – ugyancsak idegen volna egy olyan gondolkodótól, aki egy megragadó elemzés keretei között³⁰ még az ’I know’ kijelentéstől is megtagadta a deskriptív státuszt és arra figyelmeztetett, hogy lényegében ez is egy performatív beszédművelet. Mindazonáltal Austin sikerültséggel és mellélövésekkel kapcsolatos példatárában (mindenekelőtt az A2 pontban kijelölt konvencionális feltételekben) közismerten fontos szerepet játszanak a nem vagy legalábbis nem teljesen nyelvi összetevők: elsősorban az érvényes vagy érvénytelen névadás-keresztelés vagy akár a házasságkötés többször visszatérő eseteire lehetne utalni, amelyek a beszédaktus sikerültségét a helyes ceremoniális formula (fel)idézése mellett a megfelelő felhatalmazással rendelkező személyek, beszélők részvételéhez kötik. Pierre Bourdieu éppen ebben az összefüggésben érvelt amellet, hogy az érvényes beszédaktusok valójában szociális(-hatalmi) intézmények feltételrendszereitől függnek és még explicit megvalósulásaik tekintetében is referenciálisak maradnak: éppen ezeket az intézményeket, a társadalmi

²⁷ Austin: *Pretending*. 260.

²⁸ Miller: *Speech Acts in Literature*. 54-55.

²⁹ Searle: A Taxonomy of Illocutionary Acts. In: Uő.: *Expression and Meaning*. 1–29. 7.

³⁰ Austin: Other Minds. In: Uő.: *Philosophical Papers*. 79–116. 97–103.

autoritás különféle forrásait reprezentálják, és az így felfogott reprezentativitás fejeződik ki az ünnepélyes-ceremoniális modalitás dominanciájában.³¹

Persze jónéhány érv felsorakoztatható amellet, hogy ez az empirikusan könnyen igenelhető észrevétel sem semlegesítheti a performatív konvenciók immanensen nyelvi tényezőiből származó bonyodalmakat. Bármilyen felhatalmazottságról legyen is szó, a beszédaktusokban véghezvitt intenció pontos megragadása, a róla adott magyarázatok további (nyelvi) kontextusokat igényelnek,³² amelyek lényegében kimeríthetetlenek és ennyiben a performatívumok tudattalan dimenziójáról tesznek tanúbizonyságot. Másrészt, amint arra elsősorban Butler performativitás-koncepciója szolgált meggyőző magyarázattal, a beszédaktusok (legyenek austin értelemben érvényesek vagy sem) nagyon is képesek arra (pl. az ún. „gyűlöletbeszéd” különféle formáiban), hogy módosítsák vagy akár alapvetően megváltoztassák a kommunikációban résztvevők szociális státuszát és így látszólag nyelven kívülről eredő autoritását is.³³ Továbbá: jobban belegondolva, ahhoz, hogy valaki egy nyelvi ceremónia törvényes lebonyolítója vagy hitelesítője lehessen, a legtöbb esetben nélkülözhetetlen az olyasfajta elköteleződés az általa végrehajtandó konvencionális szerep mellett, amely szükségszerűen további (illetve inkább előzetes) performatív akciókat implikál. A konvenciót is csak performatív úton lehet létrehozni és érvényben tartani. Egy helyütt egyébként maga Austin is fontolóra veszi, hogy „az eljárásnak szerves része, hogy kijelöljenek valakit” (47). Sok esetben pl. fel kell esküdni egy ilyesfajta szerepre, de még akkor is, ha erre explicit módon nem is kerül sor, fel kell tételezni valamiféle implicit performatívumot, amelynek keretében pl. egy anyakönyvvezető ígéretet tesz, hogy elfogadja és betartja a szertartás jogi és ceremoniális szabályait, illetve érvényesnek tekinti az általa betöltendő funkciót. (Emiatt Austin logikája szerint azt is lehetne mondani, hogy az anyakönyvvezető vagy a pap *nem* hazudhat vagy esküdhet hamisan – ha esetleg nem gondolná komolyan, a szertartás akkor is érvényes lesz azáltal, hogy szentesíti a beszédműveleteit, vagyis ugyanúgy a konvenció alá rendelődik, mint azok, akiknek az esküjét hitelesíti). Voltaképpen minden egyes, akár konstatív megnyilatkozás is el kell, hogy kötelezze magát, performatív módon, valamilyen konvenció mellett pusztán azáltal, hogy végbemegy – íme, egy újabb érv amellet, hogy Austinnak fel kellett adnia a kiinduló

³¹ L. Pierre Bourdieu: Price Formation and the Anticipation of Profits. Fordította Gino Raymond és Matthew Adamson. In: Uő.: *Language and Symbolic Power*, Cambridge, Polity, 1991. 90 – 106. 73–75.; ill. Authorized Language. Fordította Raymond és Adamson. In: Uő.: *Language and Symbolic Power*. 107–116. 109. Vö. ehhez Gerhard Gamm: >Werde, was du bist<?. In: Kertscher, Mersch (szerk.): *Performativität und Praxis*. 197–210. Krämer: *Sprache, Sprechakt, Kommunikation*. 141-142.

³² Culler: *Dekonstrukció*. 180.

³³ Vö. ehhez pl. Butler: *Excitable Speech*. 16-18.

megkülönböztetését. Ez egyben azt is jelenti, noha érdekes módon a performativitás elméletében erre ritkán helyeznek hangsúlyt – Derrida beszél egy helyen röviden ilyesmiről³⁴ –, hogy minden konvenció olyan (időben vagy legalábbis logikailag tekintve előzetes) performatív akciókon alapul, melyek szerkezetileg teljességgel hasonlóak azokhoz, amelyeket maga tesz lehetővé és amelyeket szintén egy olyan konvenció tett lehetővé, mely hasonlóképpen előzetes performatívumokon kellett, hogy alapuljon – és így tovább *ad infinitum*. A kérdés innen nézve inkább az, hogy elgondolható-e, és ha igen, milyennek képzelhető az az alap-, szuper- vagy archiperformatívum, amely kizárólag megalapoz, vagyis úgy hoz létre további aktusokat lehetővé tévő, illetve további aktusok által elfogadható vagy elutasítható konvenciókat, hogy ezenközben maga nem vezethető vissza egy őt megelőző konvencióra (és tehát: újabb, illetve korábbi performatívumra).

Ezt a kérdést elég alaposan körüljárta már a performativitás fogalmát kritikailag újraszituáló dekonstrukciós filozófia és irodalomelmélet, amely eltérő összefüggésekben világított rá arra, hogy ha létezik is ilyen szuperperformatívum, az strukturálisan nem írható le az olyan konvencionális feltételek segítségével, amelyek a voltaképpen beszédaktusokat határozzák meg. Derrida, mint ismeretes, egy mindent megelőző affirmatív gesztus, egy olyan *igen* implicit kinyilvánításához (valójában, itt nem tárgyalandó okokból két, illetve egy megkettőzött igenhez, *igen igen*-hez) hasonlította az ilyesfajta ősuperformatívumot, amely elkerülhetetlenül megszólal, még ha legtöbbször némán is, minden megnyilatkozásban, többek között azért, mert maga a beszéd eleve implikál (sőt: nagyon is explikál) egy elköteleződést a nyelv iránt. Azon nyelv iránt, amelyet igénybe vesz, és amelyet ekképpen tételeznie (bizonyos értelemben elő-feltételeznie, tehát ismételnie) kell, vagy amelyben hinnie kell, ráadásul oly módon, hogy ezzel egyben ennek a nyelvnek a megoszthatóságát (az adresszált másikkal való megoszthatóságát) is anticipálnia kell. Ez az oka annak, hogy még a hazugság is implikál valamiféle bizalmat: aki hazudik, az ugyan előfeltételezheti azt, hogy a másik nem érti meg a voltaképpen szándékát, de mégis kinyilvánítja az abba vetett hitét, hogy a másik valamiképpen megérti azt, amit mond, érti azt a nyelvet, amelyen beszél. Az ilyesfajta, csendes performatívum persze már nem egészen tekinthető konvencionálisan irányítható akciónak: nincs *jelen* (sőt, bizonyos értelemben maga is ismétlés) és, mivel inkább

³⁴ Derrida, *Gesetzeskraft. Der „mystische Grund der Autorität“*. Fordította Alexander García Düttmann. Frankfurt, Suhrkamp, 1996. 55.

a nyelv struktúrájából adódik, nem rendelhető hozzá egy szubjektumhoz, nem egy intenció derivátuma – egyszerre része és nem része a nyelvnek.³⁵

Werner Hamacher inkább a nyelv sajátos öntételezése felől vette szemügyre a performativitás austini fogalmát: amit ő „afformatívnek” nevez,³⁶ az a nyelv valamiféle nem-aktív aktivitása, amely lényegében lehetővé teszi, megtörténni hagyja, végbemenni engedi a performatívumokat anélkül, hogy maga cselekedne és éppen ezért elhelyezhető volna ezek kategóriarendszerében. Az ilyen archiperformatívum kettős értelemben sem lehet beszédaktus. A nyelv abszolút performativitasát nem tételezésként vagy cselekvésként, hanem inkább egyfajta „tétlenítés”, „Entsetzung” révén nyilvánítja meg, amennyiben pedig mégis cselekedne, az nem lehetne más, mint önmaga végtelen előzetesség-struktúrájának érvényre juttatása, önmaga szakadatlan (meg)ígérése volna, amelyben megintcsak arról tenne tanúbizonyosságot, hogy pontosan önmagával, önmagával mint cselekvéssel képtelen egybeesni:

Emlékeztessünk itt még egyszer arra, hogy a szóban forgó performatívumok nem olyanok, melyeknek érvényességi feltételeit már kijelölték konvenciók vagy intézmények, hanem csakis olyanok, amelyek maguk volnának képesek ilyen feltételeket instituálni. Ha pedig feltételezzük, hogy *a nyelv nem nyelv nélkül tételezett intézmények végrehajtó szerve* (kiem. KSZ), és ha mindamellett ragaszkodunk ahhoz, hogy a nyelvnek lényegileg performatív jellege van, akkor azt is fel kell tételeznünk, hogy a nyelv maga tételezi önmagát egy abszolút auto-tézis aktusában: hogy a nyelv, ahhoz, hogy nyelv legyen, mindig előfeltételezi önmagát. Eszerint a nyelv – abszolút, auto-tetikus és auto-telikus performanciaként értve – ahelyett, hogy önmagát egyszerűen tételezné, kénytelen volna magát folyamatosan bejelenteni, magát elő(re)mondani, magát mint mindig még csak érkező, jövődől nyelvet kimondani, mint olyan nyelvet, amely még soha nem érkezett meg, még soha nem volna maga a nyelv. A nyelvnek ez az előzetesség-struktúrája a nyelvet egyáltalán önmaga ígéréstévé tenné. A nyelv abszolút performatívuma a nyelv megígérése volna. A nyelv nem beszél; pontosabban: a nyelv nem beszél máshogyan, csak úgy, hogy megígéri önmagát.³⁷

Az ilyen, tiszta vagy végső performativitas, éppen ezért, nem tud megnyilvánulni anélkül, hogy bele ne gabalyodjon a nyelv hozzá képest alárendeltnek vagy másodlagosnak, de

³⁵ Vö. ehhez pl. Derrida: Ulysses Gramophone. Fordította Tina Kendall. In: Uő.: *Acts of Literature*, New York/London, Routledge, 1992. 253-309. 307-308.; A Number of Yes. Fordította Brian Holmes. In: Uő.: *Psyche. Inventions of the Other II*, Stanford, Stanford UP, 2008. 230-240. 238-239.

³⁶ Werner Hamacher: Afformatív, sztrájk. Fordította Szabó Csaba. *Vulgo*, 2005/3. 3-24. Kül. 8-12.

³⁷ Hamacher: Afformatív, sztrájk. 11.

mindenképpen heterogénnek mutakozó, konvencionálisan szabályozott, referenciális működésmódjának hálózatába.³⁸

Leginkább talán az „esemény” itt részletesen nem tárgyalható kategóriája bizonyult esélyesnek arra, hogy valamiképpen megragadja a performatív nyelv ama dimenzióját, amely ellenáll a konvencionális érvényességi vagy sikerülési feltételeknek vagy nem rendelhető alájuk, méghozzá anélkül, hogy össze kelljen kapcsolni valamiféle ősuperformatívum, azaz olyasvalaminek a – mint látható, meglehetősen ambivalensen tételezhető – státuszával, ami – akár Austin felől nézve is – idegen volna a mindig ismétlésre, önmaga ismétlésére és ígéretre, önmaga kilátásba helyezésére szoruló nyelv létmódjától. Derridát, aki a ’80-as évek közepétől már a Searle-lel folytatott vita diszkurzív és fogalmi kereteitől függetlenül fordult gyakran vissza újra a performativitás, illetve az ekkor már jóval affirmatívabban emlegetett austini különbségtétel problémaköréhez, tanulságos módon éppen az „esemény” ideája tette kicsit szkeptikussá, sőt itt-ott egyenesen gyanakvóvá a performatívumok iránt. Innen nézve ugyanis a performatívumok éppen azért gátolják meg vagy semlegesítik annak (kiszámíthatatlan, kalkulálhatatlan, mindig valamiféle érzés, el-jövés specifikus temporalitása által meghatározott) lehetőségét, amit a francia filozófus eseménynek nevezett, mert a bekövetkezést, a végbemenést, azt, hogy valami megtörténjen vagy feltűnjön – *feltételekhez* kötik. A performativitás nélkül ugyan nehezen gondolható el bármiféle bekövetkezés, de a performatívumok érvényre jutása (és, tehetnénk hozzá, bizonyos értelemben mi más volna egy performatívum, mint valaminek vagy önmagának az érvényre jutása?) szükségszerűen semlegesíti (hiszen: feltételekhez köti) az eseményt.³⁹ Austin példáiban ugyan gyakran lehet találkozni „eseményekkel”, ám mivel ezek rendre balfogásokként, illetve a konvencionálisan szabályozhatatlannak ítélt perlokúció modalitására korlátozva jelennek meg, nem kifejezetten alkalmasak annak vizsgálatára, hogy 1) hogyan képzei a beszédaktus-elmélet alapító irata a konvenciók nem konvencionális eredetű (vagyis ebben az értelemben eseményszerű) keletkezését, egyáltalán számol-e ennek a lehetőségével, illetve hogy 2) mit gondol a konvenciótól való függetlenségről mint olyanról, fenntart-e valamiféle légüres teret, amelyben egy megnyilatkozás konvencióktól minden tekintetben szabadon mehet végbe.

Ami az első kérdést illeti, itt talán Austinnak a rögbi állítólagos keletkezésére tett rövid utalása tűnik a leginkább beszédesnek, amelyet akkor tesz, amikor a nem létező

³⁸ Vö. ehhez Hamacher: *Lectio*. Fordította Szabó Csaba. *Vulgo*, 2003/1. 180-209. 201.

³⁹ L. többek között Derrida: *Performative Powerlessness*. *Constellations*, 2000/4. 466-368. 466.; A szakma jövője, avagy a feltétel nélküli egyetem. Fordította Boros János és Orbán Jolán. In: Orbán (szerk.): *Jacques Derrida szakmai hitvallása*. Vpr., Iskolakultúra, 2009. 12-36. 33-34.; Az erősebb joga. In: Uő.: *Bitangok*. Fordítottak Kicsák Lóránt. Bp., L'Harmattan, 2015. 13-136. 103.; Az eljövendő „felvilágosodás” világa. In: uo. 137-185. 177-178.

eljárásokat (procedures) állítja a vizsgálat fókuszába, olyan eljárásokat, amelyek annak ellenére sem léteznek, hogy vannak vagy valaha voltak olyanok, akár csak egyvalaki, aki elfogadja vagy elfogadta őket. Az egyik példa a párbajra való kihívás (amelyet jó ideje már senki sem fogad el), a másik pedig az egyéni, ráadásul sikeresen „keresztülvitt” kezdeményezésé, pl. azé a futballistáé, „aki annak idején elsőként felkapta a labdát és futni kezdett vele” (52/30) – mint Austin szóhasználata sugallja, ez a keresztülvivés, „getting away with things” nyilvánvalóan közel áll, ám mégsem azonos valaminek a megcselekvésével, „doing things”. Érdekes az utalást röviden elemezni. Ami, legalábbis a legenda szerint, 1823-ban, Rugby városában történt, bizonyos értelemben *esemény* volt, hiszen az, hogy valaki kézbe vegye a labdát és úgy fusson vele a kapu felé, a futball szabályai szerint aligha kalkulálható eljárás. Ez az eljárás (a legenda valóságtartalmát és a két sport közismerten jóval bonyolultabb eredettörténetét itt most nem vizsgálva – Austin sem foglalkozik ezzel) rövid idő elteltével új szabályokat teremtett, vagyis egy új konvenciót, amely immár pontos útmutatásokat mellékel a labda, később már egy új formájú labda kézben hordozásának műveletéhez, vagyis lehetővé vált olyan műveleteket (korábbi labdahordásokat) citálni, amelyeket a sportág szabályai érvényesnek minősítettek. Egy konvenció megsértése tehát új konvenciót eredményezett. Kérdés persze, hogy a szabályos rögbiakciók vajon Webb Ellis egykori, archiperformatív futását is idézik-e. Kétségkívül igen, hiszen egy akciót éppen ez, az ismételhetősége enged akcióként azonosítani, ugyanakkor mégsem teljesen, legfeljebb csak annyira, mint amennyire olyasvalakinek a cselekedetét, aki pl. kezében egy elhagyott labdával a játékszer feledékeny tulajdonosa után ered (ilyen értelemben viszont már bizonyára Ellis is idézett), vagy annyira, amennyire egy házassági ceremónia során kimondott ’igen’ ugyanennek a szócskának az összes lehetséges előfordulását idézi. A citáció önmagában nyilvánvalóan nem alapoz meg érvényes konvenciórendszert, mi több, éppen a konvenció megsértését teszi lehetővé. Ennyiben ugyanakkor mégiscsak egy konvenció mentén orientálódik. A rögbipélda legérdekesebb mozzanata innen nézve az, hogy a szabálysértő játékos valójában nem teljesen tagadta meg a szabályt, hiszen azért vette szabálytalan módon kézbe a labdát, hogy hatékonyabban jusson el a céljához, a gólszerzéshez – amit viszont éppen a megsértett szabály jelölt ki és látott el értelemmel (némiképp eltérő lenne a helyzet, ha Ellis a pályáról futott volna ki, akár egy kapun keresztül, pl. azon megfontolásból, hogy elloppja a labdát)! Futballgólt akart szerezni egy nem létező játék, a majdani rögbi egy műveletének „idézésével”. A konvenció felfüggesztve-megőrzése, bizonyos értelemben idézése (ezt számos további példa demonstrálhatná, akár könnyelmű politikai allegóriák felé is utat nyitva) új konvenciót teremtett, oly módon, hogy nem törölte el (bár nyilván bizonyos

pontosításokra kényszerítette) a régít. Ez lenne a voltaképpen esemény? Ha így volna, különösen az a tény érdemelne figyelmet, hogy a kiszámíthatatlanság elsősorban az *intenció* vonatkozásában érhető tetten, legalábbis amennyiben feltételezhető, hogy Ellis szándéka egy futballgól elérése és aligha egy új sportág alapjainak a lefektetése volt. Nyelve (eljárása) esküdött (megalapított egy új sportot), esze (szíve, szándéka – pl. a gólszerzés) nem volt vele.

Nehéz tehát eldönteni, hogy az alapító pillanat (amelynek szabálysértő teljesítménye és szingularitása konvencionális szabállyá torzulva – és pontosan idézhető formát öltve – egyszerre alapozza meg a rögbijáték intézményét és mutatja fel annak önkényességét, esetlegességét is) kijelöl-e – és erre vonatkozott a második kérdés – egy olyan vákuumot, amely lehetővé teszi, hogy egy esemény, valaminek a végbemenetele függetlenítse magát vagy tagadja azokat a konvencionális kontextusokat, amelyek valamely meghatározható cselekedetként való azonosítását lehetővé teszik. Másként fogalmazva: lehet-e helye a beszédaktusok rendszerében valamiféle emergenciának? Austin több alkalommal is kitekint arra az eshetőségre, hogy adott körülmények között semmifajta konvenció nincs érvényben. Erre az esetre többek között a „nem játszás” (non-play) kategóriáját alkalmazza, amelyet egy darabig az A1 típusú balfogások átfogó megnevezéseként is mérlegelt (50-52/29-31). A fogalomban implikált bonyodalmakat mi sem jelezheti pontosabban, mint hogy bizonyos értelemben Webb Ellis is kiiratkozott a „játékból” akkor, amikor kézbe vette a labdát, noha ez a nem-játszás persze nem egészen azonos a partjelzőkével vagy a nézőkével. Egy színdarab közönsége is lehet nem-játszó (nem igazán meglepő módon a játékos/néző különbségtétel felfüggesztésével vagy eltörlésével folytatott kísérleteket jellemzően a *performansz* kategóriája alá szokás sorolni), de Austin utalásai nyomán még kézenfekvőbb olyasmire gondolni, hogy nem érdemes a labdát odapasszolni ahhoz, aki nem játszik, mint ahogyan nem érdemes valamely művelet elvégzésére utasítani olyasvalakit, akit semmiféle intézmény nem kötelez arra, hogy azt megtegy. Érdekes módon Austin éppen a „megsértelek” lehetetlen beszédaktusát is itt hozza szóba, amelyről persze fontos megjegyezni, hogy a formula természetesen csak mint beszédaktus lehetetlen – egy beszédaktus (vagy nonverbális aktus) helyes vagy hamis leírásaként egyáltalán nem érvénytelen. Azt mondani, „megsértelek”, még akkor is nem-játszás, ha a sértés mint olyan nagyon is létezik:

a sértés egy konvencionális és valójában javarészt verbális eljárás, olyannyira, hogy bizonyos értelemben *nem tudjuk nem megérteni*, milyen eljárást szeretne mozgósítani az, aki azt mondja: „Magsértelek!” – mégis hajlunk arra, hogy nem játékosként kezeljük az illetőt (we are bound to non-play him), s nem pusztán azért, mert nem fogadja el a konvenciót, hanem mert

úgy érezzük, hogy valamiféle korlátba ütközik, holott a korlát természete első pillantásra nem világos. (kiem. KSzZ; ford. módosítva)

Az illető, nyilvánvaló módon, elsősorban a konvenciót sérti meg, amikor helytelenül, explicit performatívumként használ egy erre alkalmatlan igét. És mégsem lehet nem megérteni, hiszen egyfelől az intenció, másfelől a konvencióértés maga érthető marad. Austin itt mintha (a követői számára nem feltétlenül elfogadható) különbséget tenne a konvenció elfogadása és a megértés (vö. még 54), továbbá a konvenció elfogadása és a konvenció megértése (utóbbi nem feltétlenül következik be: a korlátok természete első pillantásra nem világos), valamint persze a megértés és a konvenció megértése között is. A megértést még a nem-játszás, a konvenció megsértése vagy megérthetlensége sem lehetetleníti el – és nem is feltétlenül helyezi kívül a konvención. A konvencióra ráadásul a konvención kívülről is lehet referálni – ha ez nem volna lehetséges, akkor a „megsértelek” igével semmilyen körülmények között nem lehetne élni.

Nem sokkal később Austin az olyan beszédműveletre hoz példát, amely annak ellenére végbemegy, hogy nincs számára érvényes konvenció: „Nincs például konvenció arra, hogy megígérem, megteszek neked valamit, ami a károdra van, s egyben kötelezem is magamat arra, hogy megteszem.”⁴⁰ A példa azonban téves. Nemcsak azért, mert az ígéret nagyon széles illokúciós mezővel rendelkezik (angolul még múltbeli események verifikálására is alkalmazható), és nem is csak azért, amit Austin kommentárja fűz hozzá:

De gondoljuk el, hogy azt mondom: „Ígérem, hogy apácazárdába küldelek!” – s közben a meggyőződése, hogy ez a javadat szolgálja, te azonban egyáltalán nem így látod. Avagy fordítva: szerinted jó lesz, szerintem pedig nem, vagy mindketten jónak gondoljuk, a valóságban azonban kiderülhet, hogy cseppet sem az. Lehetséges, hogy egy nem létező konvenciót alkalmaztam nem megfelelő feltételek közepette?

Ez a fejtegetés feltehetően olyasvalamire utal, hogy az ilyen típusú ígéret megszegi az ígéretet meghatározó konvenciók egy fontos elemét (azt, hogy implikálnia kell az egybehangzást a címzett anticipált elvárásaival), valamint túlterjeszkedik a konvencionálisan szabályozható következmények tartományán és így illokutív teljesítménye perlokúcióval keveredik. Ugyanakkor még ez esetben is kimutatható, hogy nem rázta le a konvencionális meghatározottságokat. Legalább ennyi joggal lehetne ugyanis amellet érvelni, hogy az ígéret

⁴⁰ Vö. ehhez még Searle: *Beszédaktusok*. 71-72., 83.

itt egy másik illokúció konvencióival érintkezik, még hozzá a fenyegetésével, amely ugyan nem tekinthető igazán explicit ígének (a *Tetten ért szavak* egy helyen [130] ilyenként utal rá, de az explicit illokúcióknak az előadássorozat végén felvázolt klasszifikációjában nem szerepelteti), ám viszonylag pontosan ragadja meg azt, amit ez a különös ígéret adott esetben művelni képes. A konvenció nemlétezése bizonyos körülmények között egy másik, beszivárgó konvenció jelenlétének bizonyulhat.

A legérdekesebb mindazonáltal az az érv, ahol Austin az olyan esetben azonosítja az elfogadott konvenció hiányának bizonyítékát, amikor „a jogosultságnak még a látszata (*pretence of capacity!*) vagy a reménye sincs meg” (47/24; kiem. KSzZ). A példákat Austin állatokkal kapcsolatos obszessziója szállja meg: egy majommal kötött házasság a konvenció „megcsúfolása” lenne, éppúgy, mint a pingvinek megkeresztelése. Az utóbbi esettel kapcsolatban feltett kérdés („Mikor egy szent megkeresztelte a pingvineket, vajon azért volt-e tette érvénytelen, mert a keresztelés aktusa nem érvényes pingvinekre [inappropriate to be applied to penguins], vagy pedig azért, mert ez csakis emberek keresztelésére elfogadott eljárás [there is no accepted procedure of baptizing anything except humans]?”) elárulja, hogy Austin itt egy jelöletlen irodalmi idézettel él, Anatole France *L'Île des Pingouins* című, 1908-as regényére (*A pingvinek szigete*) irányítva a figyelmet. France nagyívű történelmi satírája, miután az előszóban hosszasan kitér a pingvin állattani elnevezésének bonyodalmaira (amelyek az elnevezés jogát is érintik⁴¹), azzal indul, hogy Maël, a szentéletű apát, aki pogány szigetlakókat térít és keresztel meg, egy viszonylag hányatott, bibliai és mitológiai utalásokkal teletűzdelt hajóutat követően egy újabb szigetre vetődik, ahol becsapják az érzékszervei: embernek nézve az ott élő pingvineket, némi teológiai felkészítést követően megkereszteli őket. Utazása során többek között kétszer is találkozik egy jégtömbön üldögélő anyamedvével, aki először Vergilius negyedik *Eclogájának* zárlatából, vagyis egy kardinális jelentőségű, többek közt isteni gyermeket és aranykort kilátásba helyező jövendölésből idéz neki úgy, hogy közben – mintegy állati párhuzamot kínálva a jóslat beteljesedéséhez – saját utódját a karjai között tartja. Mivel korábban maga Maël is idézi ezt a költeményt, csatlakozva az eclogát Jézus megjövendöléseként olvasó értelmezési hagyományhoz (egy anyát a gyermekével ábrázoló képet a következőképpen ír le: „– Ez itt a Szűz, Istennek anyja. Vergilius, a költő szibillai versekben jelezte eljövételét, mielőtt megszületett volna, és anygali

⁴¹ A magyar fordítás szerint egyenesen az elkeresztelés jogát: Anatole France: *A pingvinek szigete*. Fordította Bölöni György. Bp., Metropolis, 2010. 9. Vö. Uő.: *L'Île des Pingouins*. In: Uő.: *Oeuvres* 4. Párizs, Gallimard, 1994. 1-248. 6. („le droit de les nommer”)

hangon énekelte: »Jam redit et virgo.«⁴²), a medvével való találkozásakor valójában – inverz formában – az következik be, aminek majd ő maga esik áldozatul a pingvinek szigetén: a jelenet emberi szereplői medvék alakjában köszönnek vissza. A második alkalommal a medve a Márk-ábrázolásokról ismert latin formula („*Pax tibi, Maël*”) kíséretében adja át neki a viharban elvesztett evangéliumos könyvét, ami az apátot tehát éppen egy evangélista, a Velence felé hajózó Szent Márk alakjához teszi hasonlatossá, akit egy angyal a legenda szerint ezekkel a szavakkal szólított meg (30-31/22-23). Természetesen itt is felvethetők Austinnak a beszélő majommal kapcsolatban előadott kétségei (103). Lehetséges, hogy a medve csak fonetikus és nem fatikus aktust hajtott végre, talán nem is közölt intencionális módon semmit Maëllel, amikor olyan zajokat adott ki, amelyek egybeestek a latin citátumokkal? Lehetséges, hogy – ami, mint az mindjárt látható lesz, a regény kontextusában tulajdonképpen *isteni* attribútumokkal ruházná fel – öntudatlanul, valódi előrelátás nélkül, mintegy vakon tanúskodott a jövőről? Lehetséges, hogy Maël, aki – mint az a keresztelésnél végképp kiderül – hajlamos embereket és állatokat összetéveszteni, csupán *kihallotta* a latin frázisokat a mormogásból? A medve mindenesetre, úgy tűnik, mindezek ellenére a performatívumok sikerültségének lehetőségéről tesz sajátos tanúbizonyságot, amikor kanonikus autoritásokkal erősíti meg Maël ténykedését, ideértve a tévesztéseit is. Ezt követően kerül sor a pingvinek megkeresztelésére. Ez az *esemény* azonban olyannyira meglepőnek és zavarba ejtőnek bizonyul, hogy az Úr gyűlést hív össze a Paradicsomban, ahol szentekkel és különféle hittudósokkal vitatja meg azt a kérdést, vajon semmisnek tekintendő-e ez az aktus vagy sem, végül – miután sorra vették a különféle érvényességi feltételeket – arra a döntésre jutva, hogy utólag emberré változtatja (az emberek, a regény további cselekménye felől nézve elsősorban a franciák ősvé teszi meg) a pingvineket.

Az Úr tehát egy második beszédaktust hajt vagy hajtat végre, egészen szabályos körülmények között. Egy arkangyalt küld a szigetre, aki szorosán követi az angyali üdvözlés és a vizitáció történetének evangéliumi mintáját és így egyszersmind Maël és Keresztelő Szent János alakja között állít elő párhuzamot. A küldött Maëlt a Biblia gyakori „ne félj” fordulatával szólítja meg (52)⁴³ –, vagyis ugyanazzal a fordulattal, amellyel az evangéliumi arkangyal vezeti be Szent János, illetve Jézus születésének megjövendölését (vö. Lk 1,13; 1,30; 2,10), és persze Maël ténykedését természetesen ugyanúgy egy nála hatékonyabb performer autorizálja és tökéletesíti itt, mint a Jézus-Előhírnök Jánosét. Az angyal megadja a

⁴² „Celle-ci est la Vierge, mère de Dieu. Le poète Virgil l’annonça en carmes sibyllins avant qu’elle ne fût née, et, d’une voix angélique, il chanta *Jam redit et virgo.*” (16.)

⁴³ „»Maël, ne crains point!«” (38)

megfelelő nevet és formulát „Legyetek emberek!”⁴⁴), melyet megismételve Maël valóban, fizikailag is emberré változtatja át a madarakat. Különösen érdekes a kettős performatív mintázat. Először Maël egy szabályos – a jogosultság látszatával minden tekintetben bíró – ceremónia keretében (szent emberként elmagyarázza és kihirdeti a keresztséget az állatoknak, majd tiszta vizet csöppent a fejükre) végrehajtja a keresztelést, amely utóbb azonban az érvénytelenség gyanúját vonja magára, mivel – így a legkézenfekvőbb ellenvetés – a pingvineknek nincs lelke. A vita eredménye az, hogy a legfőbb autoritás, az Úr helybenhagyja, hiszen ahelyett, hogy érvénytelenítené (vagyis láthatóvá tenné a gyengeségét), egy újabb performatív akcióval megerősíti a keresztelést, még hozzá egy olyan művelet révén (a szó erejével ugyanaz a pap változtatja emberré a pingvineket, aki megkeresztelte őket), mely mintegy *utólag* állítja elő azt az érvényességi feltételt, amely az eredeti műveletnél hiányzott. A második performatívum állítja elő tehát a megfelelő konvenciót, vagyis teszi érvényessé utólag az elsőt, amely addigra már végbement (természetesen itt is el lehetne gondolkodni a politikai allegorézis lehetőségein). Mindazonáltal könnyen észrevehető, hogy ebben a kettős performatív struktúrában meghatározó szerepet játszik egy kettős időbeli megfordítás vagy csavar. Maël ugyanis, mint az az arkangyallal való találkozásánál nyilvánvaló is lesz, természetesen idéz, sőt már a keresztség szertartását is idézi, hiszen – amit legkésőbb a paradicsomi gyűlésen folytatott vita explicitté tesz – ez az intézmény már létezik, nem ő a forrása, hanem – végső soron – éppen az az autoritás, amely ily módon mégsem csak utólag, hanem mintegy előre kijelöli és megteremti azt a kritériumot (a lélekkel rendelkező embert), amely Maël szertartásában hiányzik.

A második performatívum tehát logikailag megelőzi az elsőt, ugyanakkor egyben – és nemcsak a cselekmény ideje szerint – követi is azt, hiszen voltaképpen nem tesz mást (pedig tehetne: érvényteleníthetné), mint hogy szentesíti, autorizálja azt, ami már megtörtént: hiszen (éppen mert a gyűlés arra jut, hogy keresztségben csak lelkes emberek részesülhetnek) voltaképpen realizálja, illetve materializálja annak következményeit. A véletlen, illetve tulajdonképpen egy tévedés nyomán megvalósult keresztelés pusztá végbemenetele révén mintegy kikényszeríti a performatívumként való autorizálását, azt a szuperperformatívumot, amely egyszerre alapozza meg és hajtja végre Maël intencióját. Az isteni szuperperformatívum tehát valójában csak ebben az értelemben mindenható, hiszen nem tehet, nem tesz keresztbe a buzgó apát cselekedetének, ellenkező esetben ugyanis az általa

⁴⁴ „Soyez des hommes!”

létrehívott intézmény erejét vonná kétségbe. Az Úr pontos önértelmezést mellékel a döntéséhez:

Mert ezek közül az emberek közül sokan olyan hibákat fognak elkövetni, amit elkerülnének, ha pingvinek maradnak. Sorsuk az átváltozás folytán bizonyára jóval kevésbé lesz irigylésre méltó, mint lett volna a keresztség és az Ábrahám családjába való befogadás nélkül. Hanem úgy illik, hogy az én mindentudásom ne avatkozzék szabad akaratukba. Hogy tehát meg ne sértsem az emberi szabadságot: nem tudom, amit tudok, szememre sűrű fátylat vonok, melyet most felszakítottam, és hagyom [tkp.: vak tisztán- és jövőbelátásomban – KSzZ], hogy az, amit előre láttam, lepjen majd meg. (51)⁴⁵

Egyetlen szuperperformatívum sem tudhatja azt, amit tud.

⁴⁵ „Beaucoup entre ces hommes se donneront des torts qu'ils n'auraient pas eus comme pingouins. Certes, leur sort, par l'effet de ce changement, sera bien moins enviable qu'il n'eût été sans ce baptême et cette incorporation à la famille d'Abraham. Mais il convient que ma préscience n'entreprenne pas sur leur libre arbitre. Afin de ne point porter atteinte à la liberté humaine, j'ignore ce que je sais, j'épaissis sur mes yeux les voiles que j'ai percés et, *dans mon aveugle clairvoyance*, je me laisse surprendre par ce que j'ai prévu.” (37; kiem. KSzZ)